

Jacek Woźny

Archeologia pradziejowa i historyczna w nazewnictwie bydgoskich ulic

W szerokiej problematyce dziedzictwa kulturowego Bydgoszczy mieści się zagadnienie nazewnictwa miejskich ulic, utrwalającego cechy topografii terenu, jak również charakterystyczne obiekty antropogeniczne (Czaplicka-Jedlikowska 2005: 101). Stosunkowo niewiele zachowało się wśród nich reliktyw okresu przedrozbiorowego (Szymańska 1976: 186). Znikomą część stanowią zwłaszcza nazwy ulic utrwalające pamięć o zabytkach archeologicznych, odkrytych i przebadanych w ich bezpośrednim sąsiedztwie. Niesie to za sobą zagrożenie wyeliminowania z lokalnego krajobrazu nie tylko samych obiektów, lecz nawet świadomości ich usytuowania w dawnej przestrzeni miejskiej. Dla miasta najistotniejsze są miejsca wspólne (wspólnej pamięci, wspólnych przechadzek, wspólnego rodowodu), których pojęcie z konieczności jest ogólne, ponieważ dotyczy spraw powszechnych, tematów ogólnych, mitów, legend i symboli. Miasto odczytywane w ten sposób staje się wraz z posiadanym miejscem uniwersalnym wymiarem wspólnego ducha. Ustanowiony tym samym porządek miasta rodzi oczywistość co do duchowego charakteru swoich miejsc. Nie ma żadnych wątpliwości, że tu oto tkwi jego istota, że całe miasto jest takie jak duch tego właśnie miejsca. Duchowa wartość materializuje się w postaci pomników, nazw ulic, placów, które powinny być przedmiotem najwyższej troski. Uniwersalna metafizyka miasta wyznaczona przez miejsca wspólne jest powszednim środowiskiem życia. Każde odwiedzone znanych miejsc wzmacniają znaczenie ducha i potwierdzają jego prymat. Być w jakimś miejscu to oddać się jego duchowi. Topografia rozwija się zatem równoległe z biografiami (Leśniewski 1997: 56-58).

Filozofia kultywowania pamięci o zanikłych obiektach miasta poparta jest przez koncepcje konserwatorskie. Według obowiązujących dyrektyw Rady Europy, za dziedzictwo kulturowe uważa się wszelkie ślady ludzkich działań

w środowisku naturalnym (Edukacja regionalna... 1999: 34). Z tego wynika zasada ochrony prawnej zabytków niematerialnych. Mogą jej podlegać historyczne nazwy miast i wsi, ulic i innych układów fizjograficznych oraz tworów natury. Problemy ochrony powstają, gdy spotykamy się z próbami nieuzasadnionego zmieniania nazewnictwa historycznie utrwalonego na danym terenie. Modyfikacje nazw powodują nie tylko utrudnienie identyfikacji tożsamości lokalnej, ale mogą w sposób zamierzony lub niezamierzony zacierać genezę przedmiotu. Dlatego poddanie ochronie prawnej nazw historycznych jest w pełni uzasadnione (Pruszyński 1989: 24).

Wykładnią dla ochrony i promocji niematerialnych walorów dziedzictwa kulturowego w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. W artykule 6 rozdziału pierwszego zawarte jest wśród przepisów ogólnych wyszczególnienie rodzajów zabytków podlegających ochronie. Wśród nich znajdują się, oprócz konkretnych obiektów, również miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne oraz nazwy geograficzne i historyczne lub tradycyjne nazwy obiektów budowlanych, placów, ulic i innych jednostek osadniczych. Obejmują je podstawowe formy ochrony: wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, włączenie do parku kulturowego lub ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (DzU z 2003 r., Nr 162, poz. 1568). Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Bydgoszczy stworzone w ostatnich latach uwzględnia także ochronę zabytkowych dóbr kultury o charakterze materialnym i niematerialnym. W zależności od stopnia zachowania istniejącej kompozycji urbanistycznej i substancji zabytkowej wytyczone zostały w mieście cztery strefy ochrony konserwatorskiej. Najważniejszą z nich jest strefa „A” pełnej ochrony, obejmująca tereny: Starego Miasta wraz z Wyspą Młyńską, Stary Kanał Bydgoski i Kanał Bydgoski, osiedle Stary Fordon oraz samodzielne najcenniejsze zespoły zabytkowe w obrębie ich parcel. Jedną z głównych przesłanek szczególnej opieki nad zabytkami w tych rejonach Bydgoszczy są wyniki badań archeologicznych. Dokumentują one nawarstwienia od pradziejów do okresu nowożytnego (Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Bydgoszczy – strefy ochrony konserwatorskiej, maszynopis w Biurze Służby Ochrony Zabytków, Bydgoszcz).

Historyczne źródła nazewnictwa bydgoskich ulic sięgają odległej przeszłości obszaru zajmowanego przez współczesną aglomerację. Najstarsze zabytki z terytorium Bydgoszczy datowane są na późną epokę lodowcową. Około 10 000 lat p.n.e. przybyli nad Brdę pierwsi osadnicy, reprezentujący kulturę łowców reniferów, zwaną świderską lub mazowskańską. Zakładane przez nich obozowiska odkryto na wydmach Pałcza, Czerska Polskiego, Jach-

cic, a także Kruszyna, Pawłówka, Łochowa i Lisiego Ogona. W kolejnych fazach holocenu pogłębiała się stabilizacja klimatu, wkraczały lasy i utrwały się formy rzeźby terenu. Kotlinę bydgoską zasiedliły mezolityczne wspólnoty myśliwsko-rybackie, które prowadziły bardziej osiadły tryb życia. Najważniejsze zgrupowania stanowisk na Jachcicach i Czersku Polskim związane są z kulturą chojnicko-pieńkowską, reprezentującą tradycję północnoeuropejską. W rejonie Czarnówki i Pałcza znajdują się obozowiska kultury janisławickiej, wywodzącej się z obszarów wschodnioeuropejskich. Istotne zmiany kulturowe związane z upowszechnieniem uprawy ziemi i hodowli zwierząt nastąpiły w neolicie, pomiędzy 4500 a 1800 lat p.n.e. Najstarsze narzędzia kamienne, przeważnie motyki i topory, pochodzą z Pałcza, Wilczaka i Rupienicy. Są one przypisywane kulturze ceramiki wstęgowej, wywodzącej się znad Dunaju. Asymilacja przybyszów z południa w regionie kujawsko-pomorskim doprowadziła do ukształtowania miejscowych wspólnot rolniczych. Na terenie Bydgoszczy w wielu punktach odkryto zabytki kultury pucharów lejkowatych, związanej z tą fazą neolitu. Pochodzą one z Glinek, Siedmiogór, Wypalenisk, a zwłaszcza Pałcza. Pod koniec neolitu, około 2000 lat p.n.e., w okolice Bydgoszczy dotarły plemiona kultury ceramiki sznurowej o charakterze pasterskim. Typowe dla nich wyroby odkryto na Jachcicach i Czersku Polskim.

Wczesne fazy epoki brązu reprezentowane są nad Brdą przez nieliczne znaleziska należące do kultury unietyckiej. Skarby przedmiotów z brązu oraz pojedyncze narzędzia i ozdoby znane są z Fordonka, Lisiego Ogona, Czerska Polskiego i Starego Miasta. Rzadkie są także zabytki kultury trzcinieckiej ze starszej epoki brązu. Na Jachcicach znajdowało się jedno z obozowisk tej społeczności. Dopiero od środkowej epoki brązu, około 1300 lat p.n.e., na tereny podbydgoskie zaczęły przybywać większe grupy osadnicze, reprezentujące plemiona kultury łużyckiej. Związane są z nimi cmentarzyska ciałopalne popielnicowe na Bielawkach, w okolicach Brdujścia, Pałcza, Czerska Polskiego, Czarnówki i Okola. Na początku wczesnej epoki żelaza, 700 lat p.n.e., region bydgoski zajęła kultura wschodniopomorska. Jej groby skrzynkowe z popielnicami twarzowymi znaleziono w centrum Starego Miasta, na Prądach, w Zamczysku, Łęgnowie, Bielicach, Okolu i innych dzielnicach miasta. W okresie wpływów rzymskich na teren Bydgoszczy dotarła z Pomorza kultura wielbarska. Oprócz osady rybackiej tej społeczności znad Brdy w Smukale, ślady osad i cmentarzysk pochodzą z Pawłówka, Siemieczka i Jachcic. Dalekosiężne kontakty dokumentują monety rzymskie z Prądów, Glinek, Łęgnowa i Rynkowa. Dynamiczny rozwój osadniczy regionu bydgoskiego przerwany został w okresie wędrówek ludów, pomiędzy IV/V a VI/VII wiekiem n.e.

Najwcześniejsze relikty średniowieczne związane są z grodem w Strzelcach Dolnych, który powstał w początkach słowiańskiego okresu plemiennego po 600 roku n.e. (Woźny 2003: 23-59).

Na skrzyżowaniu nowych dróg handlowych od XI wieku zainicjowany został proces rozbudowy struktur obronnych pogranicza kujawsko-pomorskiego. Rozwinęły się ośrodki w Czersku Polskim, Wyszogrodzie i Pawłótku. W połowie XI wieku wzniesiono umocnienia pierwotnego grodu bydgoskiego. Przekształcenia osadnictwa nastąpiły wraz z lokacją miasta w 1346 roku. Na miejscu grodu nad Brdą powstał murowany zamek, obok którego uformowały się zasadnicze elementy organizmu miejskiego: centrum zamknięte czytelnymi do dzisiaj granicami murów, Wyspa Młyńska, Przedmieście Kujawskie, Poznańskie i Gdańskie. W materiałach archeologicznych czytelnym jest wiele elementów związanych z początkami funkcjonowania miasta. Należą do nich m.in. podziemne relikty drewnianej i murowanej architektury, układy warstw osadniczych rynku miejskiego, relikty konstrukcji Bramy Kujawskiej i Poznańskiej, murów miejskich oraz mostu Farnego (Dygaszewicz 1994: 20-21).

Bogate dziedzictwo archeologiczne Bydgoszczy obejmuje ostatecznie około 600 stanowisk osadniczych datowanych od epoki kamienia do początków okresu nowożytnego (Woźny 2003: 74-90). Jedynie w minimalnym stopniu najdawniejszą przeszłość miasta upamiętniają nazwy ulic, placów lub innych składników infrastruktury urbanistycznej. Wielokulturowość prahisterycznego osadnictwa zaznaczona została tylko w nazwie ulicy Łużyckiej. Pochodzi ona od kultury archeologicznej z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, zajmującej ówczesnie terytoria w dorzeczach Wisły i Odry (Bukowski 1998: 358). Na północ od dzisiejszej ulicy Łużyckiej na Bielawkach w latach 1929-1935 w wykopach pod bydgoski Szpital Miejski odsłonięto blisko 500 grobów ciałopalnych popielnicowych, datowanych na lata 1100-700 p.n.e. Na cmentarzysku występowały typowe formy naczyń „łużyckich” z młodszej epoki brązu, przede wszystkim dzbany, wazy oraz amfory z wysoką szyjką, dwoma uchami u jej nasady, zdobione charakterystycznymi guzkami, obwiedzionymi półkolistymi wałkami. Cmentarzysko na Bielawkach z okolic ulicy Łużyckiej jest największym przestrzennie reliktem pradziejowego osadnictwa w Bydgoszczy, a jednocześnie zalicza się do grupy wielkich cmentarzysk kultury łużyckiej z regionu kujawsko-pomorskiego (Potemski 1963: 37).

Archeologia wczesnośredniowiecznej Bydgoszczy, sprzed lokacji miasta na prawie magdeburskim, utrwalona została w niewielu nazwach ulic, jak np. Słowiańska, Wyszogrodzka, Grodzka czy Podwałe. Położenie ulicy Słowiańskiej na Wzgórzu Wolności w świetle dostępnych danych archeologicznych nie łączy się bezpośrednio z relikdami wczesnośredniowiecznego osadnictwa

(Dygaszewicz 1994: 21-24). Nie można go jednak tam całkowicie wykluczyć, zwłaszcza iż dawna nazwa Wzgórza Wolności to Łysa Góra, często w średniowieczu odpowiadająca pogańskiemu miejscu kultowemu (Czaplicka-Jedlikowska 2005: 105). Niezbyt trafne jest również przypisywanie roli warowni wczesnośredniowiecznej dla wzgórza przy ulicy Zamczysko, na północnych peryferiach Bydgoszczy. Starsze prace naukowe łączyły dość wysoką górę (60-70 m) o stromych stokach przy wylocie traktu gdańskiego z tak zwanym „Zamczyskiem”, czyli wczesnośredniowiecznym grodziskiem z okresu plemiennego (Zakrzewski 1938: 26). Na podstawie fragmentarycznych wykopalisk dopatrywano się tu skomplikowanego zespołu wczesnośredniowiecznych elementów fortyfikacyjnych (Wilke 1991: 52-56). Nowe badania nie w pełni potwierdziły dawne koncepcje i hipotezy. Obecnie przeważa pogląd, że fosa legendarnego „Zamczyska” uformowana została w okresie halsztackim przez ludność kultury łużyckiej. Nieliczne fragmenty ceramiki średniowiecznej są pozostałościami po późniejszej osadzie otwartej, założonej w miejscu prahistorycznego grodu (Chudziak 1994: 50-51)

W pełni zgodne z wynikami badań archeologicznych są lokalizacje ulic Wyszogrodzkiej, Podwale oraz Grodzkiej. Castrum Wisegrad wymieniony został przez Galla Anonima pod datą 1113 rok. Warownia wyszogrodzka odpowiadająca kronikarskim opisom leży nad urwistym brzegiem Wisły, około 1,5 km na północ od ujścia Brdy. Początkowo kształt grodziska był pierścieniowy, jednak do dziś zachował się tylko fragment łuku wału wewnętrznego z wjazdem od strony północnej. Prace wykopaliskowe na obiekcie rozpoczęto już pod koniec XIX w.. Kontynuowano je w latach 30. XX wieku oraz od 1958 do 1960 roku. Wielokrotnie ponawiane badania wyjaśniły zagadnienia konstrukcji obronnych, mieszkalnych i życia codziennego mieszkańców grodu od XI do XIV wieku (Woźny 1997: 13). W pobliżu reliktywów wczesnośredniowiecznej warowni przebiega ulica Wyszogrodzka. Dla upamiętnienia towarzyszącego grodowi drewnianego kościoła i cmentarzyska, na szczycie wałów ziemnych w ostatnich latach stanął monument w formie krzyża.

Z centrum Bydgoszczy pochodzi wiele stanowisk archeologicznych datowanych na wczesne średniowiecze. Najważniejszy z nich jest ośrodek grodowy w rejonie dzisiejszych ulic Grodzkiej, Podwale, Bernardyńskiej i Przy Zamczysku. Na podstawie analiz materiałów zabytkowych oraz ustaleń dendrochronologicznych, początek wznoszenia fortyfikacji usytuować należy w latach 30. XI wieku za rządów Kazimierza Odnowiciela. Badania archeologiczne wykazały, że zespół grodowy o całkowitej powierzchni 0,5 ha wzniesiono na piaszczystej wyspie utworzonej przez silnie meandrującą Brdę. Składał się z dwóch, wyraźnie wyodrębnionych, członów: wewnętrznego

gródka kasztelańskiego oraz podgrodzia w części wschodniej (Grochowski 2005: 50). Położenie najstarszego bydgoskiego zespołu osadniczego upamiętnia ulica Grodzka. Podgrodzie bronione było masywnym wałem szerokości około 10 m, zbudowanym wzdłuż brzegu wyspy (Grochowski 2005: 51). Lokalizacja tej konstrukcji wpłynęła na wytyczenie ulicy Podwale.

Na skutek zmian klimatycznych prowadzących w konsekwencji do podniesienia poziomu wody w Brdzie, podgrodzie porzucono około połowy XIII wieku. Gród kasztelański w lipcu 1330 roku został zdobyty i zniszczony przez wojska krzyżackie. Po traktacie kaliskim w 1343 roku kasztelanę bydgoską otrzymał we władanie Kazimierz Wielki. Wkrótce w miejscu zniszczonego grodu król nakazał wybudować murowany zamek. Budowla była terenem zaciętych walk w czasie wojny z zakonem krzyżackim w latach 1409-1411. Ponownie uczestniczyła w działaniach wojennych w trakcie „potopu szwedzkiego”. Zamek nie został już wówczas odbudowany, popadając w ruinę. W XIX wieku stanowił rezerwuar cegły budowlanej dla wielu nowo powstających obiektów w Bydgoszczy. Obecnie po dawnej warowni nie pozostał nawet najskromniejszy ślad na powierzchni ziemi, a jedynie nazwa ulicy Przy Zamczysku, sąsiadującej z podziemnymi relikwiami, na których zbudowano współcześnie przedszkole. Idea upamiętnienia miejsca po zamku bydgoskim na skrzyżowaniu ulic Przy Zamczysku i Grodzkiej zaowocowała propozycją ustawienia tam w dogodnym punkcie makiety fortyfikacji (Grochowski 2005: 51-73).

Duch późnośredniowiecznej i staropolskiej Bydgoszczy znajduje swoje oparcie w wielu nazwach ulic miasta. Są wśród nich m.in. Bernardyńska, Kujawska, Wały Jagiellońskie, Długa, Karmelicka, Pod Blankami, Gdańska, Jezuicka, a także Mennica, Przy Bożnicy, Szwedzka, Żupy, Spichlerna, Celna czy Papiernicza. Od strony archeologicznej w każdym z wymienionych miejsc pozyskane zostały zabytki świadczące o głębokiej tradycji i trafności nazw lokalnych (Dygaszewicz 1994: 25-38). Rozwój Przedmieścia Kujawskiego udokumentowały archeologiczne badania XIII-wiecznego kościoła p.w. św. Idziego oraz zespołu klasztornego Bernardynów. Na Przedmieściu Gdańskim w trakcie wykopalisk rozpoznano niewielki fragment zespołu poklasztornego Klarysek z cmentarzem przykościelnym. Nieliczne zabytki archeologiczne pozyskano z miejsca po dawnym klasztorze Karmelitów (Dygaszewicz 1994: 21). W ostatnich latach badania archeologiczne odsłoniły pozostałości infrastruktury kolegium jezuickiego przy Starym Rynku (Dygaszewicz 1996: 10). Ważnym elementem kompleksu osadniczego związanym bezpośrednio z miastem lokacyjnym była Wyspa Młyńska. Zasiedlono ją w okresie XV-XVI wieku. Najintensywniejsza jej eksploatacja nastąpiła od połowy XVI do końca XVII wieku,

gdy na Wyspie działał zakład menniczy, którego podziemne relikty sąsiadują bezpośrednio ze współczesną ulicą Mennica (Świątkiewicz-Siekierska, Woźny 1994: 132). Nadzory konserwatorskie w obrębie bydgoskiego Starego Miasta wzbogaciły bazę źródeł z okresu lokacyjnego i staropolskiego dziejów Bydgoszczy. Mniej wiadomości archeologicznych posiadamy na temat późniejszych, dziś już zanikłych obiektów, jak zabudowania folwarków, papierni czy żup solnych (Guldon, Kabaciński 1975: 9-66). Toponimia bydgoskich ulic jest ostatnim śladem ich istnienia na historycznej mapie miasta.

Bibliografia

- Bukowski Z., 1998, *Pomorze w epoce brązu w świetle dalekosiężnych kontaktów wymiennych*, Gdańsk.
- Chudziak W., 1994, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Zamczysku mit czy rzeczywistość?*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 6, s. 41-56.
- Czaplicka-Jedlikowska M., 2005, *Nazewnictwo obiektów topograficznych Bydgoszczy i okolic jako dziedzictwo kultury i języka bydgoszczan*, [w:] *Polszczyzna bydgoszczan. Historia i współczesność 2*, red. M. Święcicka, Bydgoszcz, s. 87-114.
- Dygaszewicz E., 1994, *Ze studiów nad zasiedleniem mezoregionu bydgoskiego w pradziejach i czasach historycznych w świetle dotychczasowych badań*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 6, s. 17-40.
- Dygaszewicz E., 1996, *Bydgoszcz przedlokacyjna i lokacyjna w świetle nadzorów i archeologicznych badań ratowniczych*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, t. 1, s. 7-13.
- Edukacja regionalna. Dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole*, 1999, red. S. Bednarek, Wrocław.
- Grochowski R., 2005, *Zamek bydgoski*, „Kronika Bydgoska”, t. 27, s. 11-74.
- Guldon Z., Kabaciński R., 1975, *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy XVI-XVIII wieku*, Bydgoszcz.
- Leśniewski N., 1997, *Miasto i jego miejsca. Próba ujęcia radykalno-hermeneutycznego*, [w:] *Pisanie miasta – czytanie miasta*, red. A. Zeidler-Janiszewska, Poznań, s. 51-62.
- Potemski C., 1963, *Pradzieje Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego*, Bydgoszcz.
- Pruszyński J., 1989, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa.
- Szmańda E., 1976, *Nazwy ulic – zabytki niedocenione*, „Kalendarz Bydgoski”, Bydgoszcz, s. 186-189.
- Szwagrzyk J.A., 1990, *Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w.*, Wrocław.
- Świątkiewicz-Siekierska B., Woźny J., 1994, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie dawnej mennicy w Bydgoszczy, stanowisko 3*, „Komunikaty Archeologiczne”, t. 6, s. 111-134.

- Wilke G., 1991, *Pradzieje i wczesne średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych (do początków XII wieku)*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. I, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań, s. 49-72.
- Woźny J., 1997, *Fordon w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Dzieje Fordonu i okolic*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz, s. 9-18.
- Woźny J., 2003, *Archeologiczne skarby pradziejów Bydgoszczy*, Toruń.
- Zakrzewski Z., 1938, *Z pradziejów ziemi bydgoskiej*, „Przegląd Bydgoski”, t. VI, z. 1, s. 3-30.